

АВАНТЮРИЗМ В СТЕПАХ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УКРАЇНИ

О.І. КІЯН

Історичне минуле українського народу тісно поєднане з життям західноєвропейської цивілізації. З невеликим запізненням, проходячи процес трансформування і адаптації до місцевих умов, явища західного світу ніби сейсмічна хвиля докочувалися до українських степів, набуваючи іноді зовсім незвичний колорит. Одним з таких явищ став військовий авантюризм – пошук пригод, слави і здобичі. Як це не звично звучить, але саме він суттєво вплинув на подальший хід української історії, заклавши перші підвалини організаційного оформлення запорізького козацтва, військово–політичної структури, що стоїть в епіцентрі перебігу політичних подій на Україні протягом майже трьох століть.

Тягу до авантур можна знайти у всі віки і в історії різних народів. Але ніколи це явище не набирало такого масового характеру, як в Європі в проміжок після завершення хрестових походів і початку переходу від середніх віків до нового часу, періоду болючої ломки феодального устрою європейського життя і становлення нового – промислово-торгового. Цей етап переходу від натурального господарювання до ринкових стосунків поєднувався з фазою первісного нагромадження капіталу і неминуче вів до абсолютного культу грошей та матеріальних цінностей. Золото стає тією примарою, яка штовхала заповзятливих, а під час і талановитих людей на самі ризиковані дії. Але ніщо не приводило до таких фантастичних збагачень, як війна. Щоб її оправдати і прикрити аморальність дій, вигадувались найрізноманітніші гасла і піднімалися любі прапори.

Україна тривалий час не була придатним полем для діяльності авантюристів. Збройна боротьба ніколи не вщухала в дикому степу, на Великому кордоні протистояння європейського і азійського світу за кочів'я, риболовецькі і мисливські угіддя їх цікавила мало. До великих походів справа доходила досить рідко. Татари в XV – першій половині XV

століть не проявляли особливої агресивності. В цей відтинок часу в житті кочівників переважала тяга до мирних промислів, що сприяло їх зближенню з сусідами. Перший хан з династії Гіреїв – Хаджі-Гірей намагався привчити степових бродяг до осілого життя і землеробства. Мусульманський фанатизм був привнесений татарам ззовні турками, у васальну залежність до яких вони попали, і став проявлятися лише в кінці XV століття, зі вступом на престол войовничого Менглі-Гірея, вірного сателіта Оттоманської Порти. Новотвореній Османській імперії, особливо після підкорення в 1453 році Константинополя, знадобилась величезна кількість невольників і невольниць для служіння азіатській розкоші і втісі. Убогі татари знайшли поставку полонених, які їх раніше цікавили мало, дуже вигідною справою і перетворили рідкі до цього часу набіги в постійний промисел та стали обезлюднювати Україну, вивозячи з неї тисячі бранців. Це різко поміняло ситуацію в суті і стало початком багатоголового кровопролиття.

Зміна політичної ситуації дала можливість, як це було раніше на Заході, підняти протидіючій стороні стяг релігійної боротьби з “невірними”, за перемогу хреста над півмісяцем, але ґрунт для цієї боротьби був далеко не ідеальний. Якщо набіги на татарські улуси раніше давали просту здобич, то тепер походи на утопаючі в східній розкоші турецькі міста і їх грабежі вели до фантастичного збагачення кожного, хто приймав в них участь. Ця обставина негайно зробила прикордоння принадою для різного роду авантюристів.

Їх дії полегшувались тим, що в українських степах, на межі протистояння європейської і азіатської стихій землеробів і номадів бродячий елемент, постійно рискаючи у пошуках здобичі, не переводився ніколи. Особливо багато шукачів наживи скупчувалось на торгових артеріях, що зв’язували християнський і мусульманський світ. Починаючи з кінця XIV століття, в дипломатичному листуванні між Польщею, Литвою, Московією і Кримом питання грабежів купецьких караванів займає чи не провідне місце. Тому не дивно, що і перші достовірні відомості про українських козаків пов’язані з такого роду “промислом”. Вже в 1492 році в листі Великого литовського князя Олександра до хана Манглі-Гірея йдеться мова про розслідування справи їх нападу на татарських купців [1, 82]. З часом, організаторами розбою на торгових шляхах все частіше виступають не випадкові люди, а навіть представники місцевої адміністрації, призначені урядом старости. В 1541 році польський король звинувачував черкаського старосту Семена Полозовича в тому, що той підбурює козаків до грабежів, забезпечує їх зброєю і припасами і як плату за це забирає частину захваленого ними добра [2, 32].

Історичні джерела XVI століття донесли до наших днів чимало свідчень про те, що дуже багато представників самих знатних в Речі Посполитій родів козакували на кресах (пограниччі), шукаючи слави і

здобичі. В їх числі згадуються князі: Потоцькі, Корецькі, Вишневецькі, Збаражські, Заславські, Ружинські, заможні можновладці Струси, Гербути, Сенявські, Бернард Претвич, Станіслав Заморський, Кшиштоф Кмітич і безліч дрібної шляхти, що рідко покидали Дике поле [2, 144]. Мандрувати по степу в пошуках здобичі, наражаючи себе на постійну небезпеку, шляхта вважала за своєрідну охоту, або, як пише М. Грушевський, “за прикордонний спорт” [3, 98]. Геральдик Попроцький, польський хроніст, відверто писав, що “багато добрих воїнів з шляхти їздили за пороги, щоб набрати собі ватаги козаків і чинити набіги” [4,59]. Слава про найбільш вдалих серед такого роду авантюристів поширювалася по всій Речі Посполитій, викликаючи у багатьох сміливих людей спокусу самим взяти участь у козацьких походах. Але не так військова слава, як здобич, манили шляхту в степові простори. Про це з усією відвертістю говорив на польському сеймі 1575 року коронний гетьман Ян Заморський “Не на Низу шукають славної смерті, не так відновлюють втрачені права, кожній розсудливій людині зрозуміло, що туди йдуть не з любові до Батьківщини, а для добичі” [2, 70]. Подібні свідчення зустрічаються і в трактаті секретаря короля Стефана Баторія – Гейденштейна, який розповідає, що після московської війни коронне військо було розпущене, але частина його, переважно представлена вихідцями із середовища шляхти, що жила за рахунок військової здобичі, подалася до низових козаків і спільно з ними брали участь у кількох походах [5, 117].

Шляхта привнесла в розрізнений бродячий степовий люд елементи західноєвропейського лицарського кодексу, своєрідний неписаний звід законів, дотримання якого стало під загрозою смерті регулятором стосунків серед войовничого і здатного на все низового товариства [6, 26]. Цей кодекс, поєднаний з притаманними українському народу вічовими демократичними традиціями став нормою повсякденного життя запорізького козацтва.

Авантюризм справив на козацтво вплив в багатьох відношеннях. Перш за все, він сприяв різкому зростанню його чисельності. Для безперервних військових акцій потрібні були чисельні людські контингенти. Сформувавши невеликий, досвідчений бойовий кістяк, авантюристи решту козаків набирали серед мирного населення, яке займалося землеробством і промислами. Військові походи тривали в часі, не поєднувалися з мирною працею, а легкість з якою прибиралися до рук незліченні багатства, діяли на людей як опіум. Раз кинувши землю і промисел, лише в небагатьох випадках поверталися до них. Козак-уходник поступово перетворюється в козака-воїна. Культ козацької шаблі переважає систему мирних цінностей, характерну для землеробських народів.

Авантюристи, використовуючи козаків, як військову силу, змушені були докладати чимало зусиль для того, щоб ті опановували певну

дисципліну і були знайомі з сучасною військовою технікою і тактикою бою. Вони також укріпили серед козацтва думку, що проти азіатів в погоні за “козацьким хлібом” немає потреби збирати чисельні загони. Подібно чеським таборитам, лицарі-авантюристи взагалі стояли на тому, щоб меншим числом добре озброєних і стійких бійців поразити сили противника.

Живучи в атмосфері авантюризму, козаки часто самі висували із свого середовища ватажків і під їх проводом робили походи чи просто займалися степовим розбоєм, висліджуючи купецькі каравани, послів, а то й просто приїжджих людей, і без усякого жалю їх грабували. В 1542 році ватага козаків біля дніпрових порогів по черзі обібрала татарського і московського послів [7, 13]. А в 1545 році загін козаків, вихідців з Канева, Черкас і Братслава, під керівництвом отаманів Карпа, Лезуна і Яцька Білоуса, розігнавши охорону, захопили великий турецький торговий караван, який мандрував до Москви. Ця степова пригода справила широкий міжнародний резонанс. Сам польський король, запідозривши в цій акції українських старост, контролював розслідування справи [2, 162].

Серед авантюристів, що справили особливий вплив на козацтво, використовуючи їх як військовий елемент для реалізації своїх амбіційних проектів, часто зустрічалися і талановиті люди за своєю енергією і широтою різноманітних політичних комбінацій. Першим серед такого роду діячів значиться черкаський староста Остап Шашкевич (Остафій Дашкович), який вважався серед шляхти кращим знавцем татарської військової тактики і був неперевершеним організатором набігів на татарські улуси. Коли ж військові акції в степах не приносили потрібних результатів, або верх брали татари, Шашкевич укладав з ними союз і вдавався до походів на московські рубежі, так само без жалю грабуючи своїх єдиновірних братів, як перед цим він робив з недругами християнства. Дашкевич так потряс своїх союзників-татар, що сам хан Саїб-Гірей в 1532 році вирішив розправитися з авантюристом і взяв в облогу його резиденцію – Черкаси. Тринадцятиденна облога закінчилася мировою і хмільним застіллям Самб-Гірея і Шашкевича після того, як останній повернув збіжжя, забране у своїх союзників [2, 181].

Тактика Шашкевича “грабувати награбоване” очевидно дуже сподобалася степовій вольниці. В другій половині XVI століття польський сейм, кілька разів розбираючи справи про татарські набіги, звинувачував козаків в тому, що вони навмисно пропускали татарські бамбули в Річ Посполиту і нападали на них лише тоді, коли татари, переобтяжені здобиччю, поверталися в Крим [8, 105].

В числі авантюристів, які зорганізували козацтво і внесли в його стихію наступальний порив, показавши нові шляхи для військових походів, був і князь Дмитро Вишневецький, оспіваний народною поезією під іменем Байди (гуляки). Генеалогічна лінія зв’язувала його, як доказав

М.О. Максимович, з династією одного з фундаторів русько-литовської держави великого князя Гедиміна [9, 143]. Але будучи одним із значних “можновладців” Речі Посполитої, Вишневецький не зайнявся, як інші пани заокругленням своїх володінь, а натомість повністю віддався разом з своїм бойовим побратимом, “першою шаблею” серед польського лицарства, Альбрехтом Лаським, таким же авантюристом як і він сам, пошукам пригод [10, 112]. Правда, М. Грушевський вбачає в діяльності Вишневецького і певні політичні мотиви та навіть розробку плану боротьби проти татар [11, 79]. Але наведені ним же факти дуже мало в’яжуться з такою гіпотезою. Нескінченні мандри Вишневецького від Москви до Стамбула і Варшави та назад, а також деталі особистого життя більше свідчать про відсутність у нього певних політичних інтересів і нахил до егоїстичної амбіційності.

Вишневецький першим серед козацьких ватажків спрямував їх у Молдавію, вплутавшись на півстоліття в молдавські справи. При цьому він вміло використовував непевну політичну ситуацію в краї. В другій половині XVI століття Молдавія була формально незалежна, але турки дали відчутти їй свою могутність і наклали на неї гарач (данину) та розпочали безкінечну перетасовку її господарів, діючи за принципом “хто більше заплатить той і володарює”. Річ Посполита теж претендувала на Молдавію, але під загрозою війни з турками не втручалася в молдавські справи, крізь пальці дивлячись на вилазки авантюристів зі своєї території. На випадок невдачі авантюристи платили своїми головами, а в разі успіху – посилювали польські позиції в краї.

Вишневецький дуже тонко розібрався в цій політиці і дав козакам науку, як опираючись на сусідні держави, інтереси яких збігалися на певній території, грати міжнародну роль. І хоч цей степовий авантюрист в 1563 році загинув, потрапивши в полон до турок, він мав чимало послідовників, що пішли протореним Вишневецьким шляхом.

В числі такого роду авантюристів варто відмітити Богдана Ружинського, в якому М. Грушевський добачає наступника політики Вишневецького [1, 24]. Як і його попередник, Ружинський належав до вищого ешелону шляхетської ієрархії. Відсутність подобаючи його сану матеріальних засобів для безхмарного життя погнали Ружинського до Запоріжжя, де невдовзі він був обраний гетьманом. В 1575 році козаки під його керівництвом зробили вражаючий похід в Крим, а наступного року дуже вдалий рейд на узбережжя Малої Азії. Маючи в своєму розпорядженні значні військові сили, Ружинський запропонував свої послуги Москві, а з іншого боку став шукати нагоду для військового втручання в молдавські справи. Випадкова смерть Ружинського взимку 1577 року під Аслам-Керменем (Каховка) на деякий час зупинила козацькі авантюристичні комбінації. В знак помсти за смерть свого провідника козаки весною того ж року під керівництвом Шаха вислідили татарську

делегацію, що везла дворічні “поминки” з Москви, й забрали увесь скарб. Це викликало небачену лють кримчаків, які взимку наступного року страшенно спустошили Волинь і Брацлавщину [8, 139].

Спроба Богдана Ружинського переключити козаків на кримський театр військових дій з його смертю втратила свою популярність, оскільки куди більш звабливою справою здавалися козакам молдавські походи. До них збуджувала і непевність ситуації в краї. В 1570 році в Молдавії розгорнулася боротьба двох претендентів на престол – Богдана Лопушина та Івоні. Останній звернувся за допомогою до козаків і став формувати військо [12, 112]. Очолив козаків черговий авантюрист із середовища шляхти Іван Сверчовський (Свирговський), романтично описаний М. Костомаровим в його відомій монографії “Іван Свирговський, український казацкий гетман XIV века” [13, 262]. І хоч похід Сверчовського не спас Івоню, а сам козацький ватажок поплатився головою, козаки продовжували походи, з методичною пунктуальністю повторюючи їх майже щорічно, і сильно, за їх любимим виразом, “плондруючи” Молдавію. У 1577 році вони підтримали самозванця Підкову, який видав себе за брата вбитого Івоні і виступив претендентом на молдавський престол. Підкова переманив до себе чималий загін запорожців на чолі з уже згаданим Шахом і в тому ж році при їх допомозі опанував навіть столицю тогочасної Молдавії – містом Яси. Козакам дісталася небачена здобич, але вони не зуміли скористатися своїми блискучими військовими успіхами. Підкова посварився з Шахом і останній видав його полякам, які на вимогу турків в червні 1578 року стратили авантюриста у Львові на очах у польського короля Стефана Баторія [14, 179].

Смерть чергового авантюриста не зупинила молдавські походи козаків. Нові їх партії одна за одною продовжували втручатися в молдавські справи, користуючись для цього всякими підставами. В 1578 році вони підтримали самозванця Олександра, що видав себе за сина Підкови. Коли ж вбили його, то з’явився новий авантюрист, який видавав себе вже за внука Підкови. Козаки пішли і на його підтримку. Лише наприкінці XVI століття молдавський напрям потроху втрачає свою чинність і гасне. Потрібно було шукати нову стежу для примінення козацького завзяття.

Поворот у козацькій політиці зробив черговий авантюрист-провідник Самуїл Зборовський, володар Злочкова у Львівському уїзді. В одному із звичних поєдинків за шляхетську честь він на очах у самого короля вбив каштеляна Ваповського. По законах Речі Посполитої за дуель в присутності монарха карали смертю. Лише заступництво впливової родини врятувало Зборовському життя, і він був тільки оголошений банітом (поза законом). Розлючений на короля, він зібрав “цвіт” шляхетської молоді і подався на Запоріжжя [14, 239]. Козаки, що радо приймали в своє

демократичне середовище кожного, хто бачив польські двори і міг вести переговори про їх права з урядом Речі Посполитої, зробили аванюриста гетьманом. В 1583 році Зборовський повів їх в похід на Московщину під Путивль. Цей похід став ніби прелюдією до активної участі українського козацтва в Московській смуті XVII століття.

Як і раніше на півдні в Молдавії, козаки також радо йшли за будь-яким аванюристом на північ, в Московію. Вони становлять кістяк загонів Мішків і Лжедмитрія і в поході 1604 року, легко справляються на полях бойовищ з куди чисельнішими силами московських військ, воюють в загонах Золотникова, таборі “Тушинського вора” (Лжедмитрій II). В останнього, за свідченням С.М. Соловйова, було майже 30 тисяч запорожців [15, 183]. В північно-східних районах Московії, міняючи одне одного, постійно оперували козацькі ватаги шляхтича-аванюриста Лисовського, що нажив в ці непевні часи фантастичні багатства.

В закордонних аванюрах козацтво остаточно виробили свою військову організацію, своє обличчя і, що головне, відчуло свою силу. На черзі постало питання про її використання в інтересах України. На зміну аванюристам прийшли вожді, що ставили в основу козацької політики національне визволення українського народу. Козак-добичник поступово переростає в козака-борця за всенародні справи. З їх приходом аванюризм поступово втрачає своє значення, хоч і не зникає зовсім. Коли у 1624 році на Запоріжжі з’явився самозванець, претендент па оттоманський престол “султан” Ахія, двадцять тисяч низовців готові були підтримати аванюриста [3, 518]. Подібні імпульси зустрічаються і в подальші часи історії козацтва (вони є навіть в славнозвісній “Махновщині”) і свідчать про те, на скільки сильне коріння пустили дії аванюристів к козацьку свідомість.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Гетьман Богданко // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1897. – Т. XVI.
2. Zrodla dziejowe. – Petersburg, 1857. – Т. 1. – Warszawa, 1897. – Т XXII.
3. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7.
4. Материалы для истории воссоединения России. Редакция П.А. Кулиша. – М., 1877. – Т.1.
5. Hejdenszten R. Dzieje Polski: Od smierci Zygmyntha Augusta do roku 1594. – Petersburg, 1857. – Т. 1.
6. Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К., 1904.
7. Архив Юго-Западной России. Акты о казаках. – К., 1863. – Ч.2. – Т.1.
8. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1863. – Т.1.
9. Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т.1.
10. Wojcik Zb. Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczynie w dawniey Rzeczypospolitey Polskiej do roku 1632. – Warszawa, 1934.
11. Грушевський М Байда Вишневецький в поезії й історії // Записки українського наукового товариства у Києві. – 1909. – Т.ІІІ.

12. Горецкий Л. Описание войны Ивонии, господаря волошского (1754) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1890. – Вып. 1.

13. Костомаров Н.И. Иван Свигорский, украинский гетман XVI века // Исторические произведения. – К., 1989.

14. Jablonowski A. Historia Rusi Poludniowey do upadku Rzeczypospolitey Polskiey. – Krakow, 1912.

15. Соловьев С.М. Малорусское казачество до Хмельницкого // Русский вестник. – 1859. – Т. XXVIII. – Кн. 2.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кіян Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.